

Scenario's maken voor milieu, natuur en ruimte: een checklist

Ed Dammers, Susan van 't Klooster, Bert de Wit, Henk Hilderink, Arthur Petersen, & Willemijn Tuinstra, 6 mei 2013

Inhoud

1 Inleiding 3

2 Voorbereiding 4

2.1 Doelen formuleren 4

2.2 Al dan niet scenario's maken 5

2.3 Soorten scenario's kiezen 6

3 Uitvoering 7

3.1 Scenario-onderdelen vaststellen 7

3.2 Methoden selecteren 9

3.3 Aanpak van combinatie bepalen 9

4 Afronding 11

1 Inleiding

Het PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) en zijn voorlopers hebben een lange en rijke ervaring met het maken van scenario's. Deze gaat terug tot *Zorgen voor morgen* die het RIVM in 1988 publiceerde. De uiteenlopende onderwerpen op het gebied van de fysieke leefomgeving waarvoor het planbureau scenariostudies uitvoert en de diverse doelen die hiermee worden gediend brengen met zich mee dat het verschillende soorten scenario's ontwikkelt. Dit leidt er op zijn beurt toe dat er bij het maken van scenario's diverse methoden worden toegepast, wat past bij een eclectische aanpak: er is namelijk geen sprake van één vast omliggende scenariomethodiek.

De grote hoeveelheid en diversiteit aan scenariopraktijken brengt grote voordelen met zich mee. Zo heeft het PBL niet alleen veel ervaring opgebouwd met het maken van scenario's, maar ook met verschillende manieren om dit te doen. Binnen de wereld van de toekomstverkenning neemt het planbureau hiermee een unieke positie in, zowel in het binnenland als daarbuiten. Daarnaast biedt de rijkdom aan ervaringen de mogelijkheid om de ontwikkeling van scenario's te verbeteren en te vernieuwen, bijvoorbeeld door verschillende methoden gecombineerd toe te passen.

Maar er zijn ook nadelen. Bij sommige planbureaumedewerkers leidt de diversiteit tot onduidelijkheid over de manieren waarop scenario's kunnen worden gemaakt, waardoor het wiel nogal eens opnieuw wordt uitgevonden. Anderen die gewend zijn aan een bepaalde methode grijpen steeds op dezelfde methode terug, waardoor kansen om het maken van scenario's te verbeteren en te vernieuwen blijven liggen. Verder worden er soms moeizame discussies gevoerd over de stappen die in een scenarioproject kunnen worden gezet en de keuzen die hierbij kunnen worden gemaakt.

Deze checklist is bedoeld om het maken van keuzen bij de ontwikkeling van scenario's te vergemakkelijken. Zij geeft een overzicht van de een aantal belangrijke stappen die in een scenarioproject kunnen worden gezet en de voornaamste keuzen die hierbij kunnen worden gemaakt. Zaken als de afbakening van het thema en de samenstelling van het team, die weliswaar van bijzonder belang zijn voor scenarioprojecten maar ook voor andere projecten relevant zijn, komen in deze checklist niet aan de orde. Hiervoor verwijzen we naar de handreiking en de presentatie. De checklist is vooral bedoeld voor planbureaumedewerkers en anderen die betrokken zijn bij het maken van scenario's: projectleiders, leden van het scenarioteam en degenen die als interne of externe opdrachtgevers optreden.

Aan het begin van een scenarioproject kan de checklist behulpzaam zijn bij het goed op de rails zetten van het project. Halverwege het scenarioproject kan zij worden toegepast om na te gaan hoe het project verloopt en om te bedenken of er op onderdelen bijstelling nodig is. Aan het einde van een scenarioproject kan zij worden gebruikt om te evalueren hoe het is verlopen, welke resultaten het heeft opgeleverd en welke lessen hieruit voor volgende scenarioprojecten kunnen worden getrokken. De checklist vormt een drie-eenheid met de handreiking en de presentatie. De handreiking kan als naslagwerk worden gebruikt, en de presentatie kunnen de auteurs in een bijeenkomst met de projectleider, de teamleden en eventueel de opdrachtgever doorlopen.

2 Voorbereiding

Omdat de ontwikkeling van scenario's meestal een grootschalige, langdurige en ingewikkelde aangelegenheid is, is het belangrijk om dit op projectbasis te doen. Hierbij gaat het om een doelgericht samenstel van activiteiten dat in tijd en middelen is begrensd en dat via samenwerking tussen verschillende mensen en soms organisaties wordt uitgevoerd. De voorbereiding is een belangrijke fase in een scenarioproject. Tijdens deze fase wordt namelijk bepaald of het project zinvol, adequaat en haalbaar is. Bovendien bepaalt een goede voorbereiding in hoge mate de afloop van het project. Drie onderdelen van de voorbereiding die kenmerkend zijn voor scenariostudies en waarbij zich veel keuzemogelijkheden voordoen, zijn het formuleren van de doelen, het vaststellen of er al dan niet scenario's moeten worden gemaakt en de keuze van de soorten scenario's die moeten worden gemaakt. In de handreiking komen ook andere onderdelen, zoals de bepaling van de doelgroepen, aan de orde.

2.1 Doelen formuleren

De scenariostudies die het PBL uitvoert kunnen uiteenlopende doelen dienen. Om de doelen van een scenariostudie te bepalen is het belangrijk om oog te hebben voor de context waarbinnen de scenario's worden gebruikt: het strategisch beleid op mondiaal, Europees, nationaal of regionaal niveau gericht op de fysieke leefomgeving en het wetenschappelijk onderzoek dat hiermee verbonden is. Kenmerkend voor strategisch beleid is dat het aan de ene kant grote consequenties heeft, terwijl het aan de andere kant met grote onzekerheid is omgeven. Door deze combinatie brengt strategisch beleid altijd het risico met zich mee van suboptimale uitkomsten of zelfs van een beleidsfiasco.

Scenario's zijn bedoeld om de complexiteit en de onzekerheid waarmee strategisch beleid is omgeven beter hanteerbaar te maken en de kans op suboptimale uitkomsten of beleidsfiasco's te verkleinen. Er kunnen drie soorten complexiteit en onzekerheid worden onderscheiden: cognitieve, communicatieve en normatieve onzekerheid. Bij alle drie de soorten kunnen scenario's helpen om de complexiteit en onzekerheid beter hanteerbaar te maken. Dit kan gebeuren door inzichten over de toekomst te bieden, de communicatie over de toekomst te ondersteunen en de betrokkenheid bij het toekomstige beleid te vergroten. De doelen die een scenarioproject kan dienen zijn hier direct mee verbonden.

Tabel 2.1
Mogelijke doelen van een scenarioproject

Doelen	Toelichting
Inzichten vergroten	<ul style="list-style-type: none"> • Toekomstig verloop van relevante ontwikkelingen met hun relaties en hun effecten • Mogelijke discontinuïteiten, de voorwaarden waaronder zij kunnen optreden en hun effecten • Verschillende beleidsalternatieven met hun (on)bedoelde effecten • Belangrijkste kennisleemten
Communicatie ondersteunen	<ul style="list-style-type: none"> • Input voor strategische beleidsdiscussies en onderzoeksdiscussies • Open discussie over verwachtingen over en wensen voor de toekomst • Structurering van discussies over de toekomst
Betrokkenheid versterken	<ul style="list-style-type: none"> • Steun voor bestaand strategisch beleid of onderzoek • Inspiratie en steun voor alternatief beleid of onderzoek • Beter hanteerbaar maken van conflicten rond strategisch beleid en onderzoek

2.2 Al dan niet scenario's maken

Een ander onderdeel van de voorbereiding waarbij zich een belangrijke keuzemogelijkheid voordoet is het checken of er daadwerkelijk scenario's moeten worden ontwikkeld. De toekomst kan namelijk ook worden verkend door prognoses of speculaties te maken. Als tijdens de voorbereiding niet wordt gecheckt of er daadwerkelijk scenario's moeten worden gemaakt, dan bestaat het risico dat er na verloop van tijd alsnog moet worden besloten om op een andere methode over te stappen, waardoor onnodig tijd, energie en menskracht verloren gaat.

Tabel 2.2
Methoden voor toekomstverkenning en hun toepassingen

Methoden	Toepassing
Prognose	<ul style="list-style-type: none"> • Complexiteit is beperkt: beperkt aantal factoren van invloed • Onzekerheid is beperkt: gelijkmatig verloop van ontwikkeling, veel kennis beschikbaar • Termijn is kort of middellang: circa 5 tot 10 jaar
Scenario's	<ul style="list-style-type: none"> • Complexiteit is groot: groot aantal ontwikkelingen meegenomen, groot aantal factoren van invloed • Onzekerheid is groot: verloop van ontwikkelingen is dynamisch, beperkte kennis beschikbaar • Termijn is kort of middellang: circa 10 tot 50 jaar, bij gelijkmatig verloop ook 100 jaar
Speculaties	<ul style="list-style-type: none"> • Complexiteit is heel groot: grote hoeveelheid en diversiteit aan ontwikkelingen meegenomen en factoren van invloed • Onzekerheid is heel groot: grillig verloop van ontwikkelingen, nauwelijks kennis beschikbaar • Termijn is heel lang: circa 50 tot 100 jaar, soms 200 jaar

2.3 Soorten scenario's kiezen

Een belangrijke vraag die zich tijdens de voorbereiding voordoet is welke resultaten het scenarioproject moeten opleveren om de doelen te realiseren. Bij de voorbereiding lukt het alleen om de resultaten globaal te benoemen; tijdens uitvoering is de kans groot dat zij op basis van voortschrijdend inzicht worden geherformuleerd. Desondanks is het belangrijk om de resultaten bij de voorbereiding al zoveel mogelijk expliciet te maken. Dit helpt om het project koers te geven en doelgericht te werk te gaan.

Er zijn verschillende soorten scenario's. Criteria om ze in te delen zijn: de aard van de scenario's, de mate waarin zij de onzekerheid exploreren en de waardengerichtheid van de scenario's. Scenario's uit een zelfde studie kunnen tot verschillende soorten worden gerekend. Zo wordt een business as usual scenario tot de dominante scenario's gerekend, terwijl de beleidsscenario's die er tegen worden afgezet het karakter van beperkt of sterk exploratieve scenario's kunnen hebben. Bij de indeling gaat het eerder om een continuüm dan om een strikte twee- of driedeling. Elke soort scenario's kan meerdere doelen dienen.

Tabel 2.3

Soorten scenario's en hun bijdragen aan de doelen van het scenarioproject

Soorten scenario's	Bijdragen aan doelen van scenarioproject
<i>Aard van scenario's</i>	
Kwalitatieve scenario's	<i>Begrijpelijke</i> inzichten in diverse ontwikkelingen, relaties, beleidsalternatieven en effecten; open discussie over de toekomst; inspireren tot nieuw strategisch beleid en onderzoek
Kwantitatieve scenario's	<i>Numerieke</i> inzichten in diverse ontwikkelingen relaties, beleidsalternatieven en effecten; legitimering van bestaand beleid en wijzen op noodzaak van nieuw strategisch beleid en onderzoek
<i>Mate van exploratie</i>	
Trendscenario's	Duidelijk maken waar dominante ontwikkelingen onaanvaardbaar worden, alternatieven beter tot uitdrukking brengen; beleidseffecten beter duidelijk maken (referentie)
Beperkt exploratieve scenario's	Tussenpositie tussen trendscenario's en sterk exploratieve scenario's
Sterk exploratieve scenario's	Inzichtvorming in nieuwe vraagstukken en beleidsalternatieven, meer open discussie over de toekomst; bijdragen aan visievorming
<i>Waardengerichtheid</i>	
Descriptieve scenario's	Bredere blik op maatschappelijke en fysieke ontwikkelingen bevorderen, meer open discussie over wensen en verwachtingen over de toekomst; groter gevoel van noodzaak voor nieuwe beleids- of onderzoeksstrategie
Normatieve scenario's	Inzichtvorming in haalbaarheid van huidige beleid en in beleidsalternatieven, meer open discussie over wensen en verwachtingen; meer inspiratie en steun voor alternatieve beleids- of onderzoeksstrategie

3 Uitvoering

De uitvoering van een scenarioproject bestaat grofweg uit twee delen: het vaststellen van de scenario-onderdelen die in het project worden ontwikkeld en de toepassing van methoden om deze onderdelen te maken. Het eerste deel gaat over het 'wat' van de scenariostudie en het tweede deel over het 'hoe'. Tijdens de uitvoering doen zich veel keuzemogelijkheden voor, vaak meer dan waar het team dat de scenariostudie uitvoert zich van bewust is. Daarom is het juist bij de uitvoering belangrijk dat het scenarioteam en de opdrachtgever aandacht besteden aan de keuzemogelijkheden. Hier doen zich namelijk de belangrijkste mogelijkheden voor om de scenariostudies te verbeteren en te vernieuwen, bijvoorbeeld door verschillende methoden gecombineerd toe te passen.

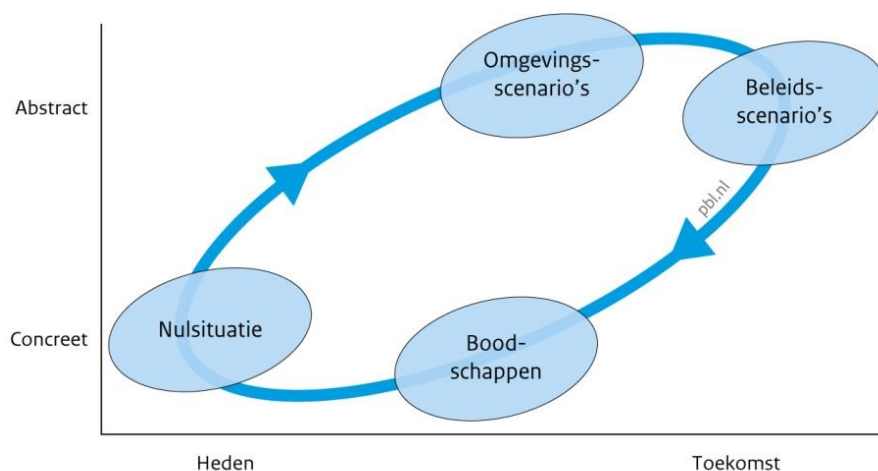
3.1 Scenario-onderdelen vaststellen

In principe bestaat een scenariostudie uit vier onderdelen: de nulsituatie, de omgevings-scenario's, de beleidsscenario's en de boodschappen voor het beleid of voor het onderzoek dat het beleid ondersteunt. Het is niet altijd noodzakelijk om alle vier de onderdelen te ontwikkelen of om dat even uitgebreid te doen. De vier scenario-onderdelen zijn op een cyclische manier met elkaar verbonden. Het gaat hierbij om een cyclus in twee richtingen. Ten eerste is er sprake van een cyclus in de tijd, die loopt van het verleden en het heden (nulsituatie) via de lange termijn (omgevings-scenario's en beleidsscenario's) naar de korte termijn (boodschappen). Ten tweede is er een cyclus in de mate van uitwerking, die loopt van het concrete (nulsituatie) via het abstracte (omgevings-scenario's en beleidsscenario's) opnieuw naar het concrete (boodschappen).

Figuur 3.1

Scenarioicyclus

Scenarioicyclus

Om te bepalen welke scenario-onderdelen tijdens de uitvoering van het project dienen te worden ontwikkeld en hoe uitgebreid dit dient te gebeuren is het belangrijk om te kijken

naar de relaties tussen de scenario-onderdelen en de soorten scenario's die zijn gekozen. Elk scenario-onderdeel kan dienstbaar zijn aan meer soorten scenario's, afhankelijk van de invulling die aan het onderdeel wordt gegeven.

Tabel 3.1

Relaties tussen scenario-onderdelen en soorten scenario's

Scenario-onderdelen	Soorten scenario's
Nulsituatie	<ul style="list-style-type: none"> • Kan voor alle soorten scenario's relevant zijn
Omgevingsscenario's	<ul style="list-style-type: none"> • Vooral bij descriptieve scenario's: forecasting bij één scenario; foresight bij meer scenario's • Verkenning van trends bij dominante scenario's en beperkt en sterk exploratieve scenario's • Verkenning van discontinuïteiten bij sterk exploratieve scenario's
Beleidsscenario's	<ul style="list-style-type: none"> • Vooral bij normatieve scenario's: backcasting bij één scenario; critical futures bij meer scenario's • Verkenning van business as usual beleid bij dominante scenario's en beleidsalternatieven bij beperkt en sterk exploratieve scenario's
Boodschappen	<ul style="list-style-type: none"> • Kan voor alle soorten scenario's relevant zijn

Bij de invulling van de scenario-onderdelen doen zich, zoals gezegd, allerlei keuzemogelijkheden voor. Hierbij gaat het niet alleen om de mate waarin elk onderdeel wordt uitgewerkt, maar ook om de manier waarop dit gebeurt. Zo maakt het bij de omgevingsscenario's een verschil of er alleen trends of ook discontinuïteiten worden verkend. In het eerste geval krijgen zij vooral het karakter van dominante scenario's; in het tweede geval van beperkt exploratieve of zelfs sterk exploratieve scenario's, afhankelijk van de nadruk die de discontinuïteiten krijgen. Er moeten ook aanvullende keuzen worden gemaakt, bijvoorbeeld over het aantal scenario's.

Tabel 3.2

Scenario-onderdelen en keuzen die zich daarbij voordoen

Scenario-onderdelen	Keuzen
Nulsituatie	<ul style="list-style-type: none"> • Al dan niet nulsituatie meenemen • Vraagstuk, beleid en/of drijvende krachten meenemen • Tijdshorizon naar het verleden bepalen
Omgevingsscenario's	<ul style="list-style-type: none"> • Al dan niet omgevingsscenario's meenemen • Trends, discontinuïteiten en/of splitsingspunten verkennen • Beleid meenemen: geen, vastgesteld of trendmatig beleid
Beleidsscenario's	<ul style="list-style-type: none"> • Al dan niet beleidsscenario's meenemen • Streefbeelden en strategieën bepalen • Al dan niet tegen omgevingsscenario's afzetten: opgaven, toetsing
Aanvullende keuzen	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal scenario's vaststellen: een tot vijf • Aantal tijdsperioden bepalen: een of meer • Al dan niet wereldbeelden gebruiken
Boodschappen	<ul style="list-style-type: none"> • Al dan niet boodschappen meenemen • Aandachtspunten en/of aanbevelingen formuleren • Aansluiting bij maatschappelijke discussies, beleidsdiscussies en doelgroepen

3.2 Methoden selecteren

In de inleiding kwam al aan de orde dat het PBL een lange en rijke traditie heeft in het maken van scenario's en dat het daarmee een unieke positie inneemt binnen de wereld van de toekomstverkenning. Dit komt vooral tot uitdrukking in de grote diversiteit aan methoden die het planbureau toepast. Weliswaar worden voor de meeste scenariostudies modelberekeningen uitgevoerd, maar vaak worden er ook essays over de toekomst geschreven, gebaseerd op literatuurverkenning. Daarnaast zijn er scenariostudies waarin stakeholderparticipatie een voorname rol speelt en weer andere waarin het ontwerpen een groot aandeel heeft.

Tabel 3.3
Methoden met hun mogelijkheden en beperkingen

Methoden	Mogelijkheden	Beperkingen
Modellen	<ul style="list-style-type: none"> • Specifiekere scenario's • Betere onderbouwing van scenario's • Grotere consistentie van scenario's • Grotere plausibiliteit en overtuigingskracht van scenario's 	<ul style="list-style-type: none"> • Alleen kwantificeerbare ontwikkelingen meegenomen • Risico dat arbeidstijd het verkennen van onzekerheid belemmert • Risico dat berekeningen bij voortschrijdend inzicht niet worden herhaald • Bij gebruik van meer modellen risico op minder consistentie
Essays	<ul style="list-style-type: none"> • Op een begrijpelijke en aansprekelijke manier relevante inzichten over toekomst communiceren 	<ul style="list-style-type: none"> • Vrij globale inzichten • Niet altijd uitgelegd waarom ontwikkelingen en effecten optreden • Risico dat essays door persoonlijke opvattingen zijn gekleurd
Stakeholderparticipatie	<ul style="list-style-type: none"> • Biedt inzichten die scenarioteam niet heeft • Vergroot creativiteit van scenario's • Biedt mogelijkheid om resultaten te toetsen • Vergroot legitimering van scenario's • Bevordert gebruik van scenario's 	<ul style="list-style-type: none"> • Risico van vertekening door selectieve deelname • Erg globale inzichten; naast rijpe ook groene • Risico van groepsbeïnvloeding
Ontwerpen	<ul style="list-style-type: none"> • Visualiseren van ruimtelijke ontwikkelingen en effecten • Prikkelende visualisatie van scenario's • Bevordert de verbeeldingskracht van de scenario's 	<ul style="list-style-type: none"> • Manier van werken is niet altijd transparant • Niet altijd uitgelegd waarom ruimtelijke ontwikkelingen of patronen optreden • Risico van utopisch karakter met beperkte plausibiliteit

3.3 Aanpak van combinatie bepalen

De zojuist genoemde methoden kunnen niet alleen afzonderlijk worden toegepast, maar ook in allerlei combinaties. Op deze manier kunnen de mogelijkheden die de verschillende methoden bieden worden gecombineerd en de beperkingen van de afzonderlijke methoden worden ondervangen. Bovendien worden er allerlei bronnen van inzicht over de

toekomst gemobiliseerd, tegen elkaar gecheckt en met elkaar geïntegreerd, wat belangrijk is gegeven de beperkte kenbaarheid van de toekomst.

Er zijn globaal genomen twee manieren om de methoden die bij de ontwikkeling van de scenario-onderdelen worden toegepast met elkaar te combineren. Bij de lineaire aanpak worden de methoden eerst ingezet voor de nulsituatie, dan voor de omgevingsscenario's, vervolgens voor de beleidsscenario's en tot slot voor de boodschappen. Bij de cyclische aanpak worden bijvoorbeeld eerst via stakeholderparticipatie de grote lijnen van de scenario-onderdelen uitgezet, daarna worden de scenario-onderdelen via essays en/of ontwerpen uitgewerkt en onderbouwd en tot slot worden de onderdelen via modelberekeningen gekwantificeerd en daarmee verder uitgewerkt en onderbouwd.

Tabel 3.4

Combinatieaanpakken met hun mogelijkheden en beperkingen

Combinatie-aanpakken	Mogelijkheden	Beperkingen
Lineair	<ul style="list-style-type: none"> • Overzichtelijk voor scenario-team • Gemakkelijk te organiseren • Transparant voor gebruikers 	<ul style="list-style-type: none"> • Risico dat onderdelen bij voortschrijdend inzicht niet worden aangepast • Risico van te weinig tijd voor boodschappen • Risico van sterke uitloop van project
Cyclisch	<ul style="list-style-type: none"> • Graduele ontwikkeling, uitwerking en onderbouwing van scenario-onderdelen • Beperkt risico op overbodig rekenwerk 	<ul style="list-style-type: none"> • Risico van lange doorlooptijd van project • Risico dat integratie niet goed tot stand komt

4 Afronden

De afronding is eveneens een belangrijk onderdeel van een scenarioproject, maar krijgt in de praktijk nogal eens te laat en te weinig aandacht. Tijdens de afronding doen zich vooral veel keuzemogelijkheden voor bij de communicatievormen die kunnen worden gekozen om de resultaten van de scenariostudie te verspreiden.

Tabel 4.1

Communicatievormen met hun voor- en nadelen

Communicatievormen	Voordelen	Nadelen
Rapport	<ul style="list-style-type: none"> Afstemming op diverse doelgroepen mogelijk Methodologische verantwoording mogelijk Brede verspreiding mogelijk 	<ul style="list-style-type: none"> Kosten kunnen hoog oplopen Sluit niet altijd aan bij communicatiebehoeften
Databestand	<ul style="list-style-type: none"> Berekeningen met behulp van scenario's uitvoeren mogelijk Vooraf bereik van onderzoekers (al dan niet bij beleidsdiensten) 	<ul style="list-style-type: none"> Ongeschikt voor andere doelgroepen dan onderzoekers
Website	<ul style="list-style-type: none"> Op informatiebehoeften van doelgroepen inspelen Methodologische verantwoording mogelijk Brede verspreiding mogelijk Weinig kosten aan verbonden 	<ul style="list-style-type: none"> Gebruikers moeten zelf printen Kwaliteit is minder dan bij druk
Presentatie	<ul style="list-style-type: none"> Laagdrempelig voor gebruikers Afstemming op doelgroepen mogelijk 	<ul style="list-style-type: none"> Direct in discussie met doelgroepen Bij veel presentaties kan tijdsinvestering groot zijn
Conferentie	<ul style="list-style-type: none"> Geeft grote bekendheid aan scenariostudie Bereik van breed publiek 	<ul style="list-style-type: none"> Kosten kunnen hoog oplopen
Workshop	<ul style="list-style-type: none"> Doelgroepen kunnen bij elkaar worden gebracht Direct in discussie met doelgroepen Begeleiding van doelgroepen bij gebruik van scenario's mogelijk 	<ul style="list-style-type: none"> Tijdsinvestering kan groot zijn
Serious game	<ul style="list-style-type: none"> Op ongedwongen maar realistische manier met scenario's werken mogelijk Begeleiding van doelgroepen bij gebruik van scenario's mogelijk Kan sterk bijdragen aan inzichtvorming, communicatie en betrokkenheid 	<ul style="list-style-type: none"> Kosten kunnen hoog oplopen Tijdsinvestering kan groot zijn Bereik van doelgroepen is niet zo breed
Film	<ul style="list-style-type: none"> Beeldende en levendige communicatie van essentie van scenario's en boodschappen Brede verspreiding mogelijk 	<ul style="list-style-type: none"> Weinig nuancering of toelichting mogelijk Weinig mogelijkheid tot methodologische verantwoording Kosten kunnen hoog oplopen